

Franciszek Nowak

SZYK WYRAZÓW I WYPOWIEDZEŃ W WYPRACOWANIACH UCZNIÓW KLAS SIÓDMYCH

Wstęp

Artykuł jest fragmentem większej całości. Autor od lat bada typowy dla współczesnego języka szkolnego układ członów zdania, aby stwierdzić, czy ma on charakter stały, zgramatyzalizowany i czy w określony sposób wpływa na zawartość semantyczną pisemnych wypowiedzi uczniowskich.

Trzeba przede wszystkim wyróżnić dwa typowe następstwa zmiany określonego szyku. Pierwsze sprowadza się do modyfikacji treści wypowiedzi, drugie – do naruszenia pewnego zwyczaju albo do narzucenia konstrukcji innej wartości stylistycznej. Otóż zjawisko pierwsze – znaczeniowótworczej funkcji szyku – jest w polszczyźnie uczniów szkół podstawowych raczej wyjątkowe. Odchylenia od szyku zwyczajowego są w języku pisanim uczniom umotywowane dwojako: albo zależą od czynników logicznych, albo dyktuje je dążność do zachowania określonego rytmu wypowiedzi.

1. Rola języka pisanego w kształtowaniu świadomości językowej uczniów

Kształtowanie świadomości językowej uczniów powinno być zadaniem integrującym naukę szkolną, ale główny ciężar tego procesu spoczywa na nauczycielu polonistce. Dziecko przychodzące do szkoły potrafi już porozumiewać się z otoczeniem, posiada pewien repertuar językowy. Jest to jednak odmiana mówiona języka, którą uczeń doskonali nie tylko na lekcjach języka polskiego, ale również każdego innego przedmiotu. Odmianę pisaną poznaje i kształci świadomie jedynie w ramach procesu nauczania języka ojczystego.

Język pisany bardzo różni się od wypowiedzi ustnej. Ma swoje odrębne prawa, normy, składnię, szyk wyrazów, nawet słownictwo. W odmianie tej panuje większa ścisłość, wyływająca z konieczności uzupełnienia w piśmie tego, co w wypowiedzi ustnej można wyrazić gestem, mimiką, intonacją¹. Opanowanie zasad języka pisanego pozwala na poprawne pod względem logicznym, językowym i ortograficznym wypowiedzenie się w piśmie; daje podstawę do pogłębiania i rozszerzania znajomości języka ojczystego, słownictwa, frazeologii, umożliwia doskonalenie indywidualnego stylu. „Świadomość znaczenia, budowy i zasad użycia struktur językowych w różnego typu tekstach (...)

powinna służyć uczniowi w aktach tworzenia i odbioru tekstów językowych². Dzięki językowi pisanemu uczeń może więc opanować nie tylko umiejętność tworzenia i przekazu tekstów, lecz także potrafi odbierać i rozumieć teksty słyszane oraz czytane. Elementarna wiedza językoznawcza jest podstawą do zdobycia ogólnego wykształcenia, jest narzędziem pojęciotwórczym do formułowania myśli własnych i odbioru myśli cudzych. To z kolei pozwala na włączenie się młodego człowieka, w sposób czynny i świadomy, w proces rozwoju własnej osobowości. Przygotowuje go do pełnienia określonych ról społecznych. Daje także umiejętność komunikowania się z otoczeniem³. Możemy więc nazwać język pisany zasadniczym budulcem świadomości językowej ucznia. Im ta świadomość będzie większa, tym naturalniejsze i swobodniejsze będzie zachowanie się językowe człowieka. Dlatego polonista, który podejmuje proces kształtowania świadomości językowej swoich wychowanków, musi uzmysłowić sobie ogromną rolę odmiany pisanej języka. Jej opanowanie powinno stać się w procesie nauczania języka polskiego głównym ogniwem, łączącym wszystkie treści programowe w spójną całość.

„Produktem” języka pisanego są teksty o różnej strukturze, długości, zawartości treściowej. W każdym z wypracowań da się wyodrębnić pewien porządek, układ, kolejność wyrazów i zdań składowych, czyli ich szyk⁴. Świadomość ucznia w zakresie poprawnej lokalizacji członów wypowiedzenia pozwala na dokonanie doboru najodpowiedniejszych spośród wielu słów, a następnie takiego ich ustalenia, by stanowiły wypowiedź jasną, jednoznaczną, precyzyjną. Każda zamierzona zmiana szyku może celowo koncentrować uwagę na przekazywanej wiedzy o rzeczywistości, może podkreślać stosunek nadawcy do treści.

Czy uczeń rzeczywiście jest użytkownikiem zasad szyku wyrazów i wypowiedzeń składowych? Jakie są reguły układu członów wypowiedzenia, które należy mu przekazać, by zwiększył swoją świadomość językową? Przyjrzyjmy się literaturze przedmiotu dotyczącej zagadnienia szyku wyrazów i wypowiedzeń składowych.

2. Przegląd literatury przedmiotu dotyczącej zagadnień szyku wyrazów i wypowiedzeń składowych

Według popularnej opinii szyk wyrazów w języku polskim jest swobodny. Zazwyczaj przy tak ujętym sądzie dodaje się jeszcze sformułowania typu: „jakkolwiek niezupełnie dowolny” czy też „ale nie dowolny”⁵.

Zagadnieniem szyku wyrazów zajmował się już na początku XX wieku Kazimierz Nitsch, który dowodził, że nasz język ojczysty ma wiele swobody w ustawianiu wyrazów, ale nie jest ona bezwzględna. Podobne stanowisko zajął Stanisław Szober. Dopiero Zenon Klemensiewicz wyraźnie stwierdził, że polski szyk wyrazów „tylko w pewnych granicach jest swobodny, poza nimi sztywny i przymusowy”⁶.

Jeszcze dalej idące wnioski sformułował Stanisław Jodłowski, który w *Podstawach polskiej składni* stwierdził kategorycznie, że ujmowanie polskiego szyku wyrazów jako

swobodnego nie jest rzeczą słuszną. Określony porządek członów wypowiedzenia w pewnym kontekście ma swoje uzasadnienie, a zmiana tegoż porządku naruszyłaby albo sens zdania, albo postawę emocjonalną⁷.

Zbadajmy więc, co ogranicza swobodę polskiego szyku wyrazów i wypowiedzeń składowych.

2.1. Szyk wyrazów w wypowiedzeniach pojedynczych

Naszą uwagę skupimy na szyku wyrazów w wypowiedzeniach, które stanowią składniki dłuższego tekstu, nie są zatem wypowiedzeniami izolowanymi. Dodajmy tylko, że w tego typu zdaniach językoznawcy spostrzegli przewagę szyku: grupa podmiotu + grupa orzeczenia⁸. W zdaniach tworzących spójny tekst kolejność dwóch podstawowych członów jest różna. Trzy zasadnicze schematy polskiego szyku zdaniowego wyróżnił Stanisław Szober⁹. Są to następujące schematy:

- a) układ z pierwszą pozycją grupy podmiotu; jest on typowy dla wypowiedzi powiadających, zawierających sąd logiczny o faktach lub podający ich opis;
- b) układ z pierwszą pozycją grupy orzeczenia; charakteryzują się nim zdania, którymi mówiący chce zdynamizować tok składniowy wypowiedzi oraz zdania wtrącone w obręb wypowiedzi cytowanej;
- c) układ środkowopodmiotowy – z podmiotem znajdującym się w obrębie grupy orzeczenia; jest to układ najbardziej zróżnicowany i nie zawsze zyskujący aprobatę językoznawców.

Uogólniając wnioski gramatyków należy stwierdzić, że zarówno podmiot, jak i orzeczenie może stać na pierwszym miejscu, przy czym najczęściej na początek zdania jest wysuwany podmiot.

W wypadku dopełnienia spotyka się najczęściej sformułowanie wyjaśniające, iż „kładzie się je zwykle po wyrazie określonym”¹⁰. Wprowadzony do powyższego sądu wyraz „zwykle” nadaje mu charakter wniosku mało sprecyzowanego. Skłania do myślenia, że jest to raczej kwestia zwyczaju, a nie rygorystycznej zasady. Niektórzy gramatycy wręcz nie omawiają reguły lokalizacji dopełnienia, podając jedynie jego miejsce przy wybranych czasownikach¹¹. W wypadku nagromadzenia określeń w obrębie jednego wypowiedzenia można mówić o istnieniu pewnej normy zwyczajowej, determinującej kolejność członów określających: te, które wyrażamy celownikiem występują przed biernikowymi, one zaś mają pierwszeństwo przed narzędnikowymi i wyrażeniami przyimkowymi¹².

Kolejnym członem wchodzącym w strukturę zdaniową jest okolicznik. Jego lokalizacja została uwarunkowana sposobem wyrażania. Stąd wiadomo, że okoliczniki wyrażone przysłówkiem występują przed wyrazami określanymi, oznaczone wyrażeniami przyimkowymi lub przysłówkowymi – po wyrazie określanym. Nagromadzenie kilku jednorodnych okoliczników wymaga łącznego ich umiejscowienia (po formie czasownika lub

przed nią); w wypadku nagromadzenia okoliczników różnorodnych stosujemy zasadę obustronnej lokalizacji (po obydwóch „stronach” czasownika).

W niniejszym paragrafie omówimy jeszcze zasadę lokalizacji przydawek. Ich pozycja wobec wyrazu określanego może być prepozycyjna (przedrzeczownikowa) lub postpozycyjna (porzeczownikowa). Pierwszy z wymienionych układów przyjmuje przydawka przymiotna, liczebna, zaimkowa oraz imiesłowna nierozwinięta. W tym miejscu należy jednak zauważyć, że przymiotnik może podawać cechę charakteryzującą daną rzecz, osobę czy zjawisko albo wyraża pewną cechę gatunkową, wyodrębniającą osobę lub rzecz spośród innych. Stąd mówimy, że przymiotnik pełni funkcję przydawki charakteryzującej (wtedy kładziemy ją przed rzeczownikiem) lub przydawki gatunkującej (wówczas umieszczamy ją po rzeczowniku). Miejsce postpozycyjne zajmuje także przydawka rzeczowna, przyimkowa, imiesłowna rozwinięta i dopowiadająca¹³. Jak postępujemy w wypadku szeregu przydawek, stojących przy tym samym członie nadrzędnym? Najpierw wyodrębnijmy możliwe rodzaje struktur takich grup syntaktycznych:

- a) rzeczownik + przydawki jednorodne,
- b) rzeczownik + przydawki rozwinięte i nierozwinięte,
- c) rzeczownik + przydawki przymiotne charakteryzujące i gatunkujące,
- d) rzeczownik + przydawki przymiotne i rzeczowne.

Ustalając szyk poszczególnych przydawek kierujemy się ogólną tendencją do umiejscawiania wyrazów określających blisko członu określanego. Zasada obustronnej lokalizacji przydawek jest normą dla określeń niejednorodnych. Szczególnie rygorystycznie przestrzegamy tej zasady w wypadku jednoczesnego użycia przydawki charakteryzującej i gatunkującej. Jeśli przydawki są jednorodne, powinny zajmować miejsce (w sposób łączny) przedrzeczownikowe bądź porzeczownikowe. W zasadzie nie znajdziemy szczegółowych wskazówek co do lokalizacji np. przydawki przymiotnej i liczebnikowej (tworzących oczywiście szereg przydawkowy); podobnie rzecz ma się ze skupieniem przydawek przymiotnych. W tych kwestiach językoznawcy wyrażają jedynie swoje przypuszczenia, wynikłe z obserwacji różnych tekstów¹⁴.

Przedstawione zasady szyku wyrazów zdają się regulować budowanie zdania w sposób dość jasny i w miarę precyzyjny. Jednakże układanie struktury wypowiedzenia uzależniamy nie tylko od reguł językowych, ale również od naszego emocjonalnego stosunku do nadawanych treści, od kontekstu wypowiedzenia. Kierując się właśnie powiązaniem kontekstowym zdań, Stanisław Jodłowski wyróżnił trzy charakterystyczne modele układu wyrazów:

- a) szyk nawiązania, cechujący się inicjalną grupą składnika znanego z poprzedniej wypowiedzi (bez względu na jego funkcję składniową);
- b) szyk rozwinięcia, dla którego charakterystyczna jest końcowa pozycja składnika wnoszącego nową informację;

c) nacechowany emocjonalnie szyk rozwinięcia, którego sednem jest wtórne przeniesienie na pierwszą pozycję elementu końcowego w zdaniu¹⁵.

Widzimy więc, że nauczając zasad szyku wyrazów, polonista musi bardzo uważnie analizować powyższe zagadnienia, by ustrzec się przed hiperpoprawnością.

Zanim prześledzimy szyk wypowiedzeń składowych, skoncentrujemy uwagę na tych elementach zdania, które nie pełnią samodzielnych funkcji składniowych, ale modyfikują, współtworzą wypowiedzenie. Takim członom, ich lokalizacji dajmy miejsce w następnym paragrafie.

2.2. Lokalizacja zaimka zwrotnego *się*, enklityk i modulantów

Prawidła szyku zaimka *się* i morfemów enklitycznych: *-em*, *-es*, ... oraz *-bym*, *-byś*, ... są w zasadzie podobne. Jako cząstki nieakcentowane nie mogą pojawiać się na początku i na końcu zdania. Są to bowiem elementy semantycznie niesamodzielne, a pozycję końcową zdania rezerwujemy dla wyrazów o szczególnym znaczeniu. Najwięcej uwagi językoznawcy poświęcili lokalizacji zaimka zwrotnego.

Maria Dłuska interpretując *się* zastosowała zasadę prozodyjną. Zgodnie z nią zaimek zamyka odpowiedni zestrój (dwuwyrazowy lub trójwyrazowy), a klasyczną normą jest występowanie *się* na końcu pierwszego zestroju. Jeśli zdanie składa się z samego czasownika i zaimka, wówczas *się* umieszczamy na końcu wypowiedzenia. Ponadto zaimek może zamykać pierwszy zestrój po pauzie międzyfrazowej zdania¹⁶.

Istnieje tendencja do umiejscawiania *się* w bezpośrednim sąsiedztwie czasownika, przy czym normy przedczasownikowa i počasownikowa odznaczają się prawie tą samą częstotliwością użycia. Henryk Misz zauważył zależność obydwóch pozycji od miejsca czasownika w zdaniu. Jeśli ten zajmuje pozycję końcową, wtedy zaimek zostaje przesunięty ku początkowi wypowiedzenia i może stać przed czasownikiem. Gdy czasownik znajduje się bliżej początku zdania, wówczas *się* przesuwamy na pozycję počasownikową¹⁷.

Lokalizację zaimka zwrotnego regulują również pewne normy zwyczajowe. Jedną z nich określa wewnętrzny szyk członów jednosylabowych: po pierwszym wyrazie występują partykuły *-że*, *no*, następnie ruchome końcówki osobowe czasownika (wspomniane na początku paragrafu enklityki); potem celownik zaimków osobowych: *ci*, *jej*, *nam* i wreszcie na końcu – *się*.

Inna norma zwyczajowa porusza kwestię szyku zaimka zwrotnego i wskaźników zespolenia, jakimi są zaimki względne i spójniki. W takich konstrukcjach istnieje tendencja do umieszczania *się* bezpośrednio po wskaźnikach.

Fakultatywność pozycji zaimka ograniczają jeszcze inne czynniki. Wiadomo, że *się* nie może wystąpić między przyimkiem a rzeczownikiem, między formą osobową a partykułą przeczącą. W szyku zaimka zwrotnego należy wystrzegać się nieuzasadnionego nadawania mu pozycji počasownikowej. Taki układ dominuje w gwarze miejskiej, w składni rosyjskiej oraz w stylu dziennikarskim i urzędowym, lecz nie utrwalił się ten zwyczaj w

ogólnej polszczyźnie¹⁸.

Na zakończenie paragrafu kilka uwag o lokalizacji modulantów. Pełnią one funkcję obudowy wypowiedzenia i zajmują zazwyczaj pozycję uprzednią w stosunku do członu oznaczającego treść sytuowaną lub wartościowaną modalnie. Jednakże ze względów emocjonalnych obudowa składniowa może zostać umieszczona w pozycji następczej wobec członu oznaczającego treść obudowywaną. W szczególnych wypadkach spotyka się nawet modulanty na końcu wypowiedzenia, kiedy robią miejsce członowi wysuwanemu na pozycję początkową¹⁹.

2.3. Szyk wypowiedzeń składowych

Wypowiedzenia składowe łączą się ze sobą w zdania złożone współrzędnie, zdania złożone podrzędnie, mogą budować zdania wielokrotnie złożone.

Układ członów składowych wypowiedzenia współrzędnie złożonego warunkują czynniki logiczne, kolejność nasuwających się myśli lub obserwowanych zjawisk. Jeśli stosunek łączny opieramy na następstwie w czasie, na pierwszym miejscu umieścimy zdanie mówiące o wydarzeniach wcześniejszych. W zdaniach wynikowych zdanie wyrażające skutek musi wystąpić po zdaniu wyrażającym przyczynę. O innych układach zdań w wypowiedzeniu złożonym współrzędnie językoznawcy wypowiadają się, że są to układy swobodne²⁰.

Podobna swoboda panuje w szyku zdań składowych w obrębie zdania podrzędnie złożonego. Zdanie nadrzędne może zajmować pozycję początkową, środkową lub końcową. Z reguły stoi ono przed zdaniem podrzędnym, szczególnie gdy człon podrzędny jest dopełniający, okolicznikowy lub przydawkowy.

Pozycja zdania podrzędnego zależy czasem od spójnika rozpoczynającego to zdanie. Jeśli spójnik *że* rozpoczyna zdanie podmiotowe, wówczas kładziemy je po zdaniu głównym. W podobnej pozycji stawiamy zdania przyczynowe zaczynające się spójnikami *bo*, oraz *gdyż*. Zdania przydawkowe mogą wchodzić w środek zdania głównego, stając się jakby „zdaniami zanurzonymi”²¹.

W szyku wypowiedzeń składowych zdania wielokrotnie złożonego stosujemy również wyżej przedstawione zasady.

Dodajmy jeszcze kilka cennych uwag na temat szyku elementów zespalających zdania. Spójniki tradycyjnie zajmują początkową pozycję w zdaniu, ale od tej normy odbiega umiejscawianie *zaś* i *bowiem*. Dla nich rezerwujemy pozycję po pierwszym wyrazie. Zasada lokalizacji *zaś* i *bowiem* wpłynęła na zwyczaj kładzenia pozostałych spójników także na drugim miejscu. Nie jest to rażące odstępstwo od tradycji językowej. Natomiast nie można wprowadzać *zaś* i *bowiem* na początkową pozycję zdania, tłumacząc to istnieniem tradycyjnej zasady szyku pozostałych spójników.

W tym miejscu należy jeszcze zatrzymać się przy zaimkach względnych *który* oraz *jaki*. Norma językowa wyznacza im w zdaniach podrzędnych miejsce bądź początkowe,

bądź bezpośrednio po przyimku. Jednakże zaimki te mogą również wystąpić w następującym składzie: przyimek + rzeczownik + zaimek. Jest to możliwe, gdy przyimek i rzeczownik tworzą grupę syntaktyczną o charakterze już ustabilizowanego frazeologizmu²². Należy wystrzegać się powtarzania zaimka *który* w zdaniach podrzędnych drugiego stopnia, gdy odnosi się on za każdym razem do innego rzeczownika²³. Także zastępowanie zaimka *który* zaimkami *jaki*, *gdzie* uznajemy za odchylenie od normy, ponieważ powyższe zjawisko świadczy o wpływie mowy potocznej i razi w języku pisanym²⁴.

Były to końcowe uwagi, wynikające z przeglądu literatury traktującej o szyku wyrazów i wypowiedzeń składowych. Umieszczone w poszczególnych paragrafach spostrzeżenia nie wyczerpują tematu, są jedynie podstawowymi wiadomościami, które powinien mieć polonista, i które muszą przyswoić sobie uczniowie w toku rozwijania świadomości językowej. Znaczną rolę w tym procesie odgrywają zalecenia programowe oraz informacje podręczników dla szkoły podstawowej.

3. Zagadnienia szyku wyrazów i wypowiedzeń składowych w programie nauczania języka polskiego w podręcznikach gramatyki

Obowiązujący obecnie program nauczania języka polskiego w klasach IV-VIII wyznacza zadania tego języka jako przedmiotu nauczania w szkole podstawowej²⁵. Wśród wymienionych celów wyodrębnimy:

- a) w zakresie wiedzy – „wyposażenie uczniów w wiadomości o budowie i zasadach funkcjonowania języka jako środka porozumiewania się i tworzywa literatury”²⁶;
- b) w zakresie umiejętności – „wytrobienie sprawności w posługiwaniu się językiem jako narzędziem porozumiewania się oraz wyrażania myśli i uczuć w mowie i piśmie”²⁷;
- c) w zakresie postaw – „(...) rozwijanie zdolności nawiązywania kontaktu z innymi ludźmi”²⁸.

Niniejsze zalecenia wskazują na ważkość problematyki rozwoju sprawności językowej ucznia, a co za tym idzie, także świadomości językowej. Stwierdziliśmy już, że ogromną rolę pełni odmiana pisana języka, opanowanie jej przez ucznia wymaga znajomości szyku wyrazów i zdań składowych. Przyjrzyjmy się teraz, w jakim stopniu interesująca nas tematyka została odzwierciedlona w programach nauczania poszczególnych klas.

3.1. Problematyka szyku wyrazów i wypowiedzi składowych w programie nauczania języka polskiego

Na wstępie paragrafu należy wyjaśnić, że przeanalizujemy zalecenia programowe dla klas IV-VII. Zadaniem tej pracy jest zbadanie świadomości językowej uczniów klasy VII, którzy kształcą sprawność językową przez edukację w klasach IV-VII. Z tego też względu nie ujmimy w naszej charakterystyce zaleceń dotyczących klasy VIII.

Już kształcenie językowe uczniów klasy IV przewiduje ćwiczenia wyrabiające „umiejętność budowania zdań oznajmujących” oraz „poprawianie błędów składniowych utrudniających rozumienie zdania”²⁹. Czwartoklasista powinien poznać i rozumieć pojęcia: podmiot, orzeczenie, grupa podmiotu, grupa orzeczenia, określenia, związki wyrazów w zdaniu. Jako osiągnięcie konieczne program określa „umiejętność wyodrębniania w zdaniu grupy orzeczenia i podmiotu oraz wskazania orzeczenia, podmiotu i określeń”³⁰. W programie nie ma tematu: „szyk wyrazów w języku polskim”, ale przytoczone fragmenty są wskazówką dla polonisty, by rozpoczął proces systematycznego wdrażania norm szyku. Przy wprowadzaniu pojęć „grupa podmiotu”, „grupa orzeczenia” nadarza się doskonała sposobność do omówienia zasad lokalizacji wyrazów określanych i określających, tworzących grupy zdaniowe. Na tym etapie nauczania wyposażenie wychowanków w znajomość poprawnego układu wyrazów ma charakter wyrabiania właściwych nawyków w piśmie, jeszcze bez wprowadzania pojęć i definicji szyku.

Wyraźną uwagę o realizacji tematu z zakresu szyku wyrazów znajdzie polonista w programie nauczania klasy V. Zapoznając uczniów z budową zdania nauczyciel wprowadza zagadnienie: „Przydawka, dopełnienie i okolicznik; ich miejsce w zdaniu”³¹. Pominęto znowu (jak w programie klasy IV) szyk orzeczenia i podmiotu. Kwestia ta nie została wyraźnie sformułowana przez program, nie pojawia się także w programach nauczania klas wyższych. Możemy wysnuć wniosek, że sprawę umiejscawiania w zdaniu jego najważniejszych członów powinniśmy podejmować i w klasie IV, i w klasie V. Uczeń klasy V ma również ćwiczyć łączenie wyrazów w związki składniowe, główne i poboczne; ma „rozpoznawać i poprawnie stosować w zdaniach związki wyrazowe, a także określenia w zdaniu pojedynczym”³². Właściwe prowadzenie ćwiczeń przez nauczyciela, uwzględniające stosowanie reguł poprawnego szyku, przyczynia się do rozwoju sprawności posługiwania się odmianą pisaną języka.

W ramach edukacji gramatycznej ucznia klasy VI program zaleca wykształcenie umiejętności poprawnego użycia w zdaniu akcentowanych i nieakcentowanych form zaimków *mnie – mi, tobie – ci, jego – go*. Zagadnienie niewątpliwie wiąże się z wprowadzeniem zasad lokalizacji tych wyrazów w zdaniu. Podobny obowiązek nakładają ćwiczenia w konstrukcji: czasownik + przysłówki (bądź wyrażenie przyimkowe) w roli okolicznika. Uczeń powinien wówczas nabywać umiejętność właściwego sytuowania tej części wypowiedzenia. Również wprowadzenie tematyki rodzajów przydawek daje uczącemu okazję do przekazania wiedzy o ich szyku. Wyraźne zalecenie programowe dotyczy układu dopełnień.

Program instruuje, że należy stosować „ćwiczenia związane z szykiem dopełnienia w zdaniu”³³. Uczeń klasy VI powinien opanować umiejętność konstruowania zdań złożonych współrzędnie i podrzędnie, prawidłowego stosowania spójników. Są to zagadnienia łączące się z problematyką szyku zdań składowych³⁴.

Najobszerniej zagadnienie szyku wyrazów i zdań składowych pojawia się w programie nauczania siódmoklasistów. Świadczą o tym tematy³⁵:

- 1) Powtórzenie wiadomości o częściach zdania wraz z omówieniem ich szyku składniowego,
- 2) Rodzaje i sposoby wyrażania okolicznika, miejsce okolicznika w zdaniu,
- 3) Szyk przestawny w zdaniu i jego funkcje stylistyczne.

W zakresie układu zdań składowych program przewiduje jedynie temat: „Szyk zdań składowych w zdaniu złożonym podrzędnie”³⁶.

Po analizie programu widzimy, że na lekcjach w klasie VII należy raczej powtórzyć znane już uczniom zasady szyku, a niektóre nowe wprowadzić (takie jak: szyk okolicznika, szyk przestawny, szyk zdań składowych zdania złożonego podrzędnie). Dokładna analiza programu nauczania dla poszczególnych klas prowadzi do wniosku, że kwestia poruszania problemów związanych z szykiem wyrazów powinna się pojawić już w klasie IV. Podkreślimy, że nie jest to związane z wpajaniem definicji. To sprawa obserwacji języka pisanego i wykształcenia nawyków poprawnego posługiwania się pismem. Konkretnie sformułowane zasady mogą się pojawić w zeszytach uczniów klas V-VII, jednak już w klasie IV musimy kształcić i rozwijać świadomość, że pewien układ wyrazów jest właściwy, inny zaś niepoprawny. W interesie polonisty leży jak najwcześniejsze wdrażanie uczniów do szybkiego posługiwania się językiem pisany, którego struktura powinna odpowiadać polskiemu normom językowym.

3.2. Obecność zagadnienia szyku wyrazów i wypowiedzeń składowych w podręcznikach nauki o języku

Podstawowym źródłem kształcenia świadomości językowej ucznia jest podręcznik gramatyki. Jednakże o sposobie odbioru tej lektury decyduje proces dydaktyczny, prowadzony przez polonistę. Dlatego też musimy uważnie zbadać zawartość szkolnych gramatyk, by jak najefektywniej rozwijać świadomość językową wychowanków. Co zatem mówią o szyku wyrazów i zdań podręczniki nauki o języku?

Podobnie, jak w wypadku programów nauczania, przegląd podręczników zaczniemy od klasy IV, na VII zaś zakończymy. Już pobieżne zapoznanie się z tematami poszczególnych rozdziałów wywołuje wniosek, że pojęcie „szyk” pojawia się po raz pierwszy w gramatyce siódmoklasistów³⁷. Wyodrębniono tutaj tematy poświęcone układowi wyrazów i zdań składowych w zdaniu złożonym podrzędnie. Analiza zawartości rozdziałów poszczególnych gramatyk nasuwa jednak inne uwagi.

Autorka podręcznika dla klasy IV zaplanowała ćwiczenia związane z tworzeniem grupy orzeczenia i grupy podmiotu, konstruowaniem zdań pojedynczych³⁸. Obserwacja związków wyrazów w zdaniu, członów określanych oraz określających pozwoli uczniowi zauważyć, że człony te stoją zazwyczaj blisko siebie. Wyodrębnianie poszczególnych grup zdaniowych nasunie spostrzeżenie, że grupa podmiotu występuje zazwyczaj na początku zdania. Tematy poruszające zagadnienie łączenia w związki: czasownika z rzeczownikiem, rzeczownika z przymiotnikiem, czasownika z przysłówkiem również wchodzą w kwestię szyku wyrazów w zdaniu³⁹. Należy jednak zauważyć, że realizacja powyższej problematyki zależy od świadomości polonisty, od jego merytorycznego przygotowania.

Podobnie przedstawia się sytuacja nauczania szyku wyrazów w klasie V. W poprzednim paragrafie stwierdziliśmy, że program zaleca poszerzenie wiedzy uczniów o zagadnienie miejsca przydawki, dopełnienia i okolicznika. Analiza podręcznika nauki o języku prowadzi jednak do wniosku, iż panuje nieścisłość albo w samym podręczniku, albo w treści programu. Wśród poleceń do poszczególnych ćwiczeń zauważymy jedno pytanie o miejsce wyrazu w zdaniu: „Jakie miejsce mogą zajmować w zdaniu zakończenia form trybu przypuszczającego?”⁴⁰ Z przykrością należy stwierdzić, że brakuje pytań o miejsce członów określających, chociaż program nakazuje omówić tę tematykę. Ponownie więc odwołujemy się do postawy nauczyciela. Właściwe rozumienie przez niego zagadnień związanych z wprowadzeniem pojęć: przydawka, dopełnienie, okolicznik pozwoli też na realizację zagadnień szyku.

Korzystniej zaplanowano ćwiczenia w podręczniku dla klasy VI⁴¹. Nadal nie wprowadzono pojęcia „szyk”, ale umieszczono wiadomości dotyczące miejsca przydawki wyrażonej przymiotnikiem, zaimkiem przymiotnym lub liczebnym. Przewidziano zapoznanie z szykiem przydawki gatunkującej oraz wyrażonej rzeczownikiem lub wyrażeniem przymiotkowym. Podręcznik informuje też o zasadzie umiejscawiania dopełnień⁴².

Z zapisu: „W zdaniu współrzędnie złożonym wynikowym treść drugiego zdania wynika z treści zdania pierwszego”⁴³ uczeń powinien wysnuć wniosek o poprawnym układzie tych zdań składowych.

Porównując program z podręcznikiem dla klasy VI, zauważymy brak korelacji między nimi. Podręcznik omawia zagadnienie szyku szerszej niż tego wymaga program.

Wystarczająco przedstawia się zakres tematyki szyku wyrazów i zdań składowych w podręczniku dla klasy VII. Wyodrębniono następujące zagadnienia:

- 1) Szyk wyrazów w zdaniu,
- 2) Szyk zdań składowych w zdaniu złożonym podrzędnie⁴⁴.

Dla pierwszego tematu zaplanowano ćwiczenia wprowadzające zasady szyku grupy podmiotu i grupy orzeczenia, przydawek, okoliczników. Omawia się też szyk przestawny i czynniki decydujące o jego stosowaniu, a nawet szyk wyrazów w poezji. Drugi z wymienionych tematów obejmuje wiadomości o pozycji zdań podrzędnych i nadrzędnych w zdaniach złożonych, o możliwościach zamiennego szyku zdań składowych, o poprawnym użyciu zdań podrzędnych przydawkowych⁴⁵.

Uogólniając niniejsze wnioski należy stwierdzić, że najwięcej informacji o szyku języka polskiego dostarcza ostatni z analizowanych podręczników, pozostałe zaś traktują to zagadnienie w sposób wybiórczy.

4. Cel i przedmiot badań

Zadaniem każdego nauczyciela jest optymalizacja procesu nauczania, tak aby na każdym etapie nauki w szkole podstawowej uczeń otrzymywał całość wiedzy, którą może przyswoić, zważywszy stopień jego rozwoju intelektualnego. Oczywiście, że najlepiej byłoby, gdyby to nie była wiedza przeteoretyzowana, lecz praktyczna, oparta na materiale ćwiczeniowym.

Zadaniem polonisty w szkole jest między innymi kształtowanie sprawności językowej ucznia. Dużą rolę w tym zakresie pełni poznanie przez ucznia zasad, którymi się rządzi język pisany. Aby udoskonalić nauczanie języka pisanego, trzeba zdobyć możliwie jak największą wiedzę w dziedzinie fleksji, słowotwórstwa i składni. Im więcej zagłębia się w jakieś zagadnienie, tym wyraźniej widać braki w materiałach teoretycznych i praktycznych, jakimi dysponuje nauczyciel. Mając to na uwadze oraz wykorzystując wieloletnie doświadczenie dydaktyczne stwierdzam, że jedną z takich dziedzin niedostatecznie reprezentowanych w literaturze dydaktycznej języka polskiego jest problematyka szyku wyrazów i wypowiedzi.

Wcześniej już sygnalizowałem istnienie tych braków w literaturze naukowej, jak i udokumentowałem, że problematyka ta nie jest w dostatecznym stopniu reprezentowana w programach i podręcznikach szkolnych. Z wyżej wymienionych względów stało się konieczne zbadanie kompetencji uczniów w zakresie szyku wypowiedzenia pojedynczego i złożonego w pracach pisemnych uczniów.

Tak rozumiany cel badań miał dać odpowiedź na pytanie, czy świadomość uczniów w zakresie szyku wyrazów i wypowiedzi jest już dostatecznie ukształtowana w klasach siódmych?

Dodatkowym celem było stwierdzenie, jakie są najczęstsze wśród uczniów odchylenia od normy językowej w zakresie szyku wyrazów i wypowiedzi, a w konsekwencji opracowanie wniosków i wskazówek, które usunęłyby niedomagania w nauczaniu tego działu języka polskiego.

Podstawą materiałową kompetencji uczniów klas siódmych w zakresie szyku wyrazów i wypowiedzi były badania prac pisemnych z wybranych szkół w Polsce. Badaniami objęto uczniów klas siódmych 98. szkół (49 miejskich i 49 wiejskich). W każdej z nich wybrano klasę mającą co najmniej 25 uczniów. Jeżeli w klasie było więcej uczniów, to badaniem obejmowano uczniów w kolejności zapisu w dzienniku, zaczynając od numeru pierwszego.

Wylosowanie próby odbyło się metodą reprezentacyjną, która polega na tym, że z całej zbiorowości (masy) statystycznej wybiera się do zbadania tylko pewną liczbę jednostek statystycznych (prace pisemne uczniów). Jednostki te reprezentują całą zbiorowość

statystyczną (uczniów klas siódmych) i tworzą tzw. „próbę”. Jednostki przyjęte do próby bada się dokładnie, a wnioski wysnute z badania uogólnia na całą zbiorowość statystyczną – w naszym wypadku uczniów klas siódmych.

Aby dane były reprezentatywne i dały odpowiedź, jaki jest szyk i odchylenia od niego w pracach pisemnych, tzw. wypracowaniach, zbadano po 200 kolejno po sobie następujących zdań w 98. klasach siódmych w Polsce.

Badanie materiału językowego zostało rozpoczęte od zgromadzenia prac uczniowskich. Następnie prace te zostały przeniesione na fiszki, po jednym wypowiedzeniu pojedynczym lub złożonym na każdej. Wszystkie wypowiedzenia otrzymały kolejne numery od 1 do 200 w każdej szkole. Następną czynnością było opracowanie na fiszkach schematów składniowych wszystkich wypowiedzeń. W wypadku wypowiedzeń pojedynczych rozłożono je na poszczególne części zdania, które po sobie w kolejności toku wypowiedzenia następują. W wypadku wypowiedzeń złożonych rozłożono je na składowe, sporządzono wykres i nazwano typ wypowiedzenia. Po dokładnym zbadaniu określono także, w którym wypowiedzeniu występuje odstępstwo od normy językowej w zakresie szyku. Fiszka z takim zdaniem została odpowiednio oznakowana i opisana.

Do analizy struktur składniowych użyto tradycyjnej metody badawczej, przedstawiając schemat układu członów zdania odpowiednimi symbolami. Następnie zdania zostały wyodrębnione w cztery zasadnicze grupy:

- a) zdania pojedyncze,
- b) zdania złożone współrzędnie,
- c) zdania złożone podrzędnie,
- d) zdania wielokrotnie złożone.

W ramach każdej z nich dokonano dalszego podziału, kierując się strukturą składniową, tj. rodzajem członów zdania. W wypadku, gdy człony zdania pojedynczego zostały rozwinięte przydawkami, ujęto ich powiązania składniowe w nawias.

Podawane w wykazach schematy szyku są konstrukcjami poprawnymi, zgodnymi z polskimi zasadami szyku. Jeśli w materiale badawczym znajdowała się konstrukcja niepoprawna, umieszczono ją obok schematu szyku, jaki powinna przyjąć. Stąd w schematach szyku nie spotkamy szyku niepoprawnego.

Aby zilustrować szyk wyrazów i wypowiedzeń składowych przyjęto następujące symbole i skróty:

- P – podmiot
- O – orzeczenie czasownikowe
- Łnk – łącznik
- Onk – orzecznik
- D – dopełnienie
- Ok – okolicznik
- Ppr – przydawka prepozycyjna

- Pp – przydawka postpozycyjna
 Ob – obudowa składniowa
 ZG – zdanie główne
 ZGa–ZGb – zdanie główne rozbite innym zdaniem podrzędnym
 ZW – zdanie współrzędne
 ZWŁ – zdanie współrzędne łączne
 ZWP – zdanie współrzędne przeciwstawne
 ZWR – zdanie współrzędne rozłączne
 ZWW – zdanie współrzędne wynikowe
 ZP – zdanie podrzędne
 ZP Prz – zdanie podrzędne przydawkowe
 ZPD – zdanie podrzędne dopełnieniowe
 ZPCK – zdanie podrzędne okolicznikowe
 ZPPD – zdanie podrzędne podmiotowe
 WC – wypowiedź cytowana.

5. Przedstawienie wyników badań materiałów źródłowych według form wypowiedzi

Układ form wypowiedzi przyjęty w niniejszych paragrafach wypływa z kolejności poznawania tych form przez uczniów. W obrębie paragrafów dotyczących szyku wypowiedzeń pojedynczych wyróżniono grupy zdań według ich konstrukcji. Każdy schemat szyku poparto przykładem zdania, przy czym schemat i przykład mają ten sam numer, odnotowany z lewej strony. W wypadku pojawienia się konstrukcji z niewłaściwym szykiem wyrazów obok numeru podano „X”. Z prawej strony schematów szyku została zapisana ilość zdań, mających ten sam układ wyrazów.

5.1. Szyk wyrazów i zdań składowych występujących w opowiadaniach

5.1.1. Szyk wyrazów w wypowiedzeniach pojedynczych

1) struktura składniowa:	O ;	4998
	(111) O	
	(111) Nie myli się.	
2) struktura składniowa:	O, D ;	
(95)	O D	196
(161)	O (D Pp)	98
(34)	O (Ppr D)	196

(38)	O	D	D	98
(121)	O	D	(D Pp)	98
(118)	O	D	[D←(Ppr Pp)]	98

(95) Zaniechali poszukiwań.

(161) Rozpoczęli akcję ratunkową.

(34) Pochodziły od chorego Francuza.

(38) Uwolnili Adasia i Francuza.

(121) Zmuszają go do napisania listu.

(118) Zmuszają Adasia do przetłumaczenia pewnych zwrotów.

3) struktura składniowa:	O ,	Ok		
(93)	O	Ok		98
^x (55)	O	(Ppr Ok)		98
^x (81)	Ok	O		98
(176)	Ok	O	Ok	98

(93) Wybrał się na strych.

^x(55) Podróżowała karetą wykwinną.

^x(81) I tak się dzieje.

(176) Teraz spuścił się do wody.

W przykładzie ^x(55) niewłaściwie umiejscowiono przydawkę przymiotną „wykwinną”, która zgodnie z zasadą szyku powinna stać w prepozycji. Przykład ^x(81) świadczy o niewłaściwie użytym spójniku *i*, który w zdaniu pojedynczym łączy części wzajemnie ze sobą powiązane⁴⁶.

4) struktura składniowa:	O ,	D ,	Ok,	
(51)	O		D	Ok 98
(122)	O		D	(Ppr Ok) 196
(165)	Ok	O	D	196
(33)	Ok	O	(Ppr D)	294
(148)	Ob	Ok	O	(D Pp) 98
(52)	(Ok Pp)	O		(Ppr D Pp) 98
(10)	Ok	O	D	Ok 196
(168)	Ok	O		D (Ppr Ok) 98
(120)	Ok	O		(Ppr Ok) D 98
(163)	Ok	O		Ok (Ppr D) 98

^X(43)^X(107) (Ppr D) Ok O Ok 98

- (51) Odczytał napis z brody.
 (122) Zamykają Adasia w jakiejś piwnicy.
 (165) Gwałtownie chwycił belkę.
 (33) Tam usłyszał czyjeś jęki.
 (148) Już od rana szuka rozwiązania zagadki.
 (52) Przy pomocy przyjaciół odnalazł drogocenne kamienie.
 (10) Po powitaniu poszedł z Wandą na spacer.
 (168) Wtedy zobaczył Hanslika w huczącej wodzie.
 (120) Wtedy znajdują w jego kieszeni jedno z wyjaśnień.
 (163) Nagle zauważyli przed sobą pędzącą wodę.
^X(43) Z tą wieścią ruszył szybko do Bejgoły.
^X(107) Pierwszą noc spędza spokojnie w stodole.

W przypadkach ^X(43), ^X(107) wystąpiło odstępstwo od szyku okoliczników wyrażonych przysłówkami *szybko*, *spokojnie*. Ich właściwa pozycja to miejsce przed orzeczeniami *ruszył*, *spędza*.

- 5) struktura składniowa: P, O,
 (159) P O 98
 (180) P Ob O 98
 (159) Wszyscy zbledli.
 (180) Górnik jeszcze żył.
- 6) struktura składniowa: O, O, D
 (184) P O D 196
 (91) P O (Ppr D) 98
 (119) P Ob O (Ppr D) 98
 (25) P O (PprPpr D) 98
 (76) Ob P O [D←(Pp←Pp)] 98
 (185) P O (Ppr D) (D Pp) 98
 (187) (Ppr P) O (Ppr D) 98
 (131) D P O [D←(Ppr→Pp)] 98
 (126) O D (Ppr P) 98
 (30) O D (P Pp) 98
 (184) Woda porwała go.
 (91) Wszyscy dbali o jego zdrowie.

- (119) Adaś jednak nie mówi o swoich domysłach.
 (25) Adaś rozpoznał stary francuski list.
 (76) Otóż Adaś Cisowski rozwiązał zagadkę profesora Gąsowskiego.
 (185) Karlik poczuł straszny ból i ciemność przed oczami.
 (187) Mężny górnik miał piękny pogrzeb.
 (131) W jednym z harcerzy Adaś poznaje kolegę ze szkolnej ławy.
 (126) Uwięzili go owi złoczyńcy.
 (30) Obudziło go szczekanie psów.

7) struktura składniowa:	P			O	Ok	
(162)		Ps		O	Ok	2196
(143)	Ob	Ps		O	Ok	98
(41)		P		O	(Ppr Ok Pp)	98
(156)		(Ppr P)		O	(Ok Pp)	98
(174)		(Ppr P)	Ok	O	Ok	98
(142)	Ok	P		O	Ok	196
(175)	(Ppr Ok)	P	Ok	O	Ok	98
(90)			Ok	O	P	294
(166)			Ok	O	(Ppr P)	98
(49)			Ok	O	(Ppr Ppr P)	98
(53)			Ok	O	(P Pp)	98
(31)			(Ppr Ok)	O	(Ppr P)	98
^x (61)		Ok	Ok	O	(Ppr P Pp)	98

- (162) Ligoń, Karlik i Kopoczek szli chodnikiem.
 (143) Tylko Wanda z matką zostaje w domu.
 (41) Cisowski ruszył na dalsze poszukiwanie drzwi.
 (156) Pozostali górnicy poszli po pnie sosny.
 (174) Trzej górnicy powoli przesuwali się naprzód.
 (142) Wieczorem wszyscy idą po skarb.
 (175) Po pewnym czasie Karlik samotnie idzie dalej.
 (90) Obok siedział profesor.
 (166) To samo zrobili pozostali górnicy.
 (49) W skrzyni znajdowały się stare, zardzewiałe rupiecie.
 (53) Tak szczęśliwie zakończyła się przygoda Adasia Cisowskiego.
 (31) Po krótkim czasie przyszedł ich właściciel.
^x(61) W domu, na półkach będą stały figurki piękne z porcelany.

Odstępstwo od szyku w przykładzie ^X(61) spowodowane jest niewłaściwym miejscem przydawki *piękne*, powinna stać ona w prepozycji.

8) struktura składniowa:	P,	O,	D,	Ok,	
(96)	P	O	D	Ok	98
(164)	P	O	Ok	(D Pp)	98
(9)	P	(Ok Pp)	O	D	98
(193)	P	Ok	O	(D Pp)	98
(1)	P	(Ok Pp)	O	(Ppr D) (Ppr Ok)	98
(3)	(Ppr D P)		O	(Ppr Ok)	98
(50)	Ok P		O	(Ppr D)	196
(108)	(Ppr Ok)	(P Pp)	O	D (Ppr Ok)	98
(114)	O	D	P	(Ppr Ok)	98
(87)	Ok O	D	(P Pp)		98
(94)	(Ppr Ok)	O	D	Ok (P Pp)	98

(96) Adaś czytał pamiętnik nocami.

(164) Ligoń zobaczył nad sobą rurę biegnącą do przodka.

(9) Chłopiec po rozmowie z rodzicami zgodził się na wyjazd.

(193) Rymwid daremnie starał się o zmianę planów.

(1) Kornel Makuszyński w powieści „Szatan z siódmej klasy” przedstawił głównego bohatera jako młodego detektywa.

(3) Z tych wyczynów siódmoklasista zasłynął w całej szkole.

(50) Po obiedzie Adaś ujawnił dalszą tajemnicę.

(108) Następnego dnia dzieci z Żywotówki zaciągają Adasia do swojego domu.

(114) Zaprowadziło go to do opuszczonego gospodarstwa.

(87) Po paru minutach znalazła go Wanda ukryta za krzakiem.

(94) Spośród grubych książek wpadł mu do ręki pamiętnik księdza Koszyczka.

9) struktura składniowa: Łnk, Onk;

(79) Łnk (Ppr Onk Pp) 98

(79) Był to rodzinny dom Gąsowskich.

10) struktura składniowa: Łnk, Onk, D;

(83) Łnk Ok Ok ONK (D Pp) 98

(83) Zostaje tam gorąco powitany przez rodziców Wandy.

- 11) struktura składniowa: P, Łnk, Onk;
(39)	P Łnk (Onk Pp)	98
(125)	Łnk Onk P	196
(115)	(Onk Pp) Łnk P	98
- (39) Harcerze byli przyjaciółmi Adasia.
 (125) Jest nim Francuz.
 (115) Przeszkodą do wejścia stają się psy.
- 12) struktura składniowa: P, Łnk, Onk, D;
(105)	P Łnk Onk (Ppr D)	98
- (105) On jest sprawcą tej kradzieży.

Kończąc powyższy paragraf należy zauważyć, że odchylenia od szyku wyrazów mają miejsce w przypadku lokalizacji przydawek i okoliczników, jednakże ich częstotliwość nie jest duża.

5.1.2. Szyk wypowiedzi składowych w zdaniach złożonych

A. Szyk zdań złożonych współrzędnie

- 1) struktura składniowa: ZW,
(2)	ZWŁ — ZWŁ	2940
(47)	ZWP > — < ZWP	196
- (2) Adaś Cisowski wcześniej rozwiązał kilka zagadek i rozszyfrował sposób profesora Gąsowskiego na odpytywanie uczniów.
 (47) Wykopał skrzynię ze skarbami, ale w ten sposób oszukał bandytów.

B. Szyk zdań złożonych podrzędnie

- 1) struktura składniowa: ZG ZP
^x (7) (17)	ZG ← ZZPrz	1372
(5)	ZG ← ZPD	686
(36)	ZG ← ZPOk	1078
(11)	ZPOk → ZG	882
(35)	ZGa ← (ZPOk) ZGb	490
(77)	ZG ← ZPPd	196

- ^x(7) Ona powiedziała mu o drzwiach, jakie zostały skradzione.
 (17) Pamiętnik mówił o Francuzie, który zostawił w dworku Gąsowskich skarb.
 (5) Chciał, aby młody detektyw rozwiązał zagadkę.
 (36) Chłopiec zaczął wołać pomocy, ponieważ woda zalewała komórkę.
 (11) Gdy zaczęło się ściemniać, Adaś zauważył skradającą się za krzakami postać.
 (35) Nocą, gdy wyjechał malarz z kompanem, była straszna burza.
 (77) Okazało się, że niezawodny sposób został rozszyfrowany przez jednego z wychowanków.

Odstępstwo od szyku w przykładzie ^x(7) polega na nieprawidłowym użyciu wskaźnika zespolenia *jakie* zamiast *które*⁴⁷. Zastosowany został przez piszącego szyk mowy potocznej.

C. Szyk zdań wielokrotnie złożonych

1) struktura składniowa: ZW;

- (28) ZWŁ – ZWŁ – ZWŁ 98
 (86) ZWŁ – ZWŁP → ZWP 98
 (13) ZWP → ZWPŁ – ZWŁ 392
 (28) Doszedł do domu fałszywego malarza, usiadł na drzewie i zajrzał do pokoju.
 (86) Doczołgał się do niego i chciał go zaatakować, lecz w tej chwili został uderzony w głowę.
 (13) Zbliżył się, lecz został uderzony w głowę i stracił przytomność.

2) struktura składniowa: ZW, ZP;

- (21) ZWŁ – ZWŁ ← ZPPrz 196
 (135) ZWŁ – ZWŁ ← ZPD 196
 (199) ZWŁ – ZWŁ ← ZPOk 98
 (15) ZWW → ZWW ← ZPPrz 98
 (173) ZG ← ZPPrz – ZWŁ 98
 (8) ZG ← ZPPd – ZWŁ 98
 (71) ZG ← ZPD – ZWŁ 98
 (100) ZG ← ZPPd – ZWP 98
 (124) ZWŁ ← (ZPPrz) – ZWŁ 98
 (56) ZPOk → ZWŁ – ZWŁ 392
 (57) ZPOk → ZWW → ZWW 98
 (21) Adaś chciał oszukać prześladowców i wpadł na pomysł, by wyjechać z Bejgoły.

- (135) To chłopca bardzo zainteresowało i dowiedział się, że drzwi są wstawione w jednej salce.
- (199) Wtedy właśnie Litawor zrozumiał swój błąd i pobił Krzyżaków, mszcząc się za śmierć żony.
- (15) Po powrocie do zdrowia chciał zobaczyć stare książki, więc poszedł z profesorem Gąsowskim na strych, gdzie znalazł pamiętnik księdza Koszyczka.
- (173) Jednak on ma nadzieję, że Wierba jeszcze żyje i potrzebuje jego pomocy.
- (8) Prosiła, by pojechał razem z profesorem do Bejgoły i rozwiązał ten problem.
- (71) Na drugi dzień zatroskany mężczyzna powiedział swojej damie, że wszystkie jej zachcianki są bardzo drogie i na spłacenie ich nie wystarczy pieniędzy.
- (100) Okazało się, że to wcale nie były myszy, lecz to malarz oskrobał drzwi.
- (124) Związany doczołgał się do końca, z którego dochodziły i zobaczył człowieka.
- (56) Kiedy ją miała, poczuła się słabo i wyjazd odłożono.
- (57) Gdy była zdrowsza, postanowili wyjechać, więc modna żona zabrała ze sobą mnóstwo paczek i skrzyń.

3) struktura składniowa: ZP;

^x (137)	ZG ← ZPPrz ← ZPPrz	98
(20)	ZG ← ZPD ← ZPPrz	294
(4)	ZG ← ZPOk ← ZPPrz	98
(66)	ZG ← ZPPd ← ZPPrz	196
(192)	ZG ← ZPPd ← ZPOk	98

- ^x(137) Widzi dość czytelny napis, który podaje informację, która rozwiązuje zagadkę.
- (20) Dowiedział się, że to oszust, który przyszedł po pamiętnik ks. Koszyczka.
- (4) Pewnego dnia nauczyciel historii poprosił go o pomoc w sprawie rodzinnej, ponieważ dostał list od brata, który miał poważne kłopoty z drzwiami.
- (66) Zdarzyło się, iż pomysłowa żona wyprawiła wielki bal, na który przybyło mnóstwo gości.
- (192) Okazało się, że książę zamierzał ruszyć przeciwko Witoldowi, korzystając z pomocy Krzyżaków.

W oznaczonym przykładzie odstępstwo od szyku polega na powtórnym zastosowaniu wskaźnika zespolenia *który*⁴⁸.

4) struktura składniowa: ZW, ZP;

(151)	ZWŁ – ZWŁ – ZWŁ ← ZPPrz	98
(29)	ZWŁ – ZWŁ – ZWŁ ← ZPOk	98
(14)	ZWŁ – ZWŁ ← ZPD – ZWŁ	98

X (63)	ZWŁ – ZWŁ ← ZPD – ZWP	98
(19)	ZWŁ – ZWŁ ← ZPOk ← ZPD	98
(72)	ZG ← ZPPrz – ZWŁ ← ZPD	98
(54)	ZG ← ZPPrz – ZWŁ ← ZPOk	98
(155)	$\begin{array}{l} \text{ZPOk} \begin{cases} \text{--- ZWŁ ---} & \text{--- ZWŁ ---} \\ \text{--- ZPPrz ---} \end{cases} \end{array}$	196

- (151) Idzie tam, wyrzuci glinę i znajduje mały węzełek, w którym są diamenty.
- (29) Zobaczył dwie postacie, więc zszedł z drzewa i poszedł do starej szopy, aby odpocząć.
- (14) Obudził się w pokoju w łóżku i dowiedział się, że Wanda przydzwigała go do domu i wszyscy martwią się o jego zdrowie.
- ~~X~~(63) Po czym weszła do domu i zaczęła wymieniać, czego w nim nie ma, a co trzeba wyrzucić.
- (19) Adaś zainteresował się nim i kazał mu namalować oko w niedokończonym obrazie, aby się przekonać, czy on mówi prawdę.
- (72) Po tym wydarzeniu wrócili do miasta, gdzie Piotr żałował strat i nie wiedział co czynić dalej.
- (54) Pewien zamożny ziemianin ożenił się z dziewczyną, która była bardzo zachłanna i wyszła za mąż po to, by żyć wygodnie.
- (155) Gdy Wierba i Hanslik mieli już tyle sił, by ponownie móc pracować wzięli ręczne świdry i wiercili jeszcze głębszy otwór.

Przykład ~~X~~(63) ma niepoprawny szyk nawiązania do zdania poprzedzającego, utworzony za pomocą wyrażenia *po czym*, które łączy zdania składowe w zdaniu złożonym 57. W tym wypadku zdanie, do którego przynależy *po czym*, nie ma charakteru zdania podrzędnego.

Analiza zdań składowych, ich szyku w zdaniach świadczy, iż najczęściej problemów mają uczniowie ze wskaźnikami zespolenia. Nie znają zasad ich użycia, zapisując je na początku zdań, które nie mają charakteru zdań podrzędnych.

Badania nad szykiem wyrazów i wypowiedzi w wypracowaniach uczniów klas siódmych informują o ich kompetencji językowej, tj. bogactwie składni oraz o poprawności językowej uczniów tych klas. Jest to ważne, gdyż za rok czeka ich egzamin wstępny do szkoły ponadpodstawowej. Nauczyciel ma jeszcze rok na doskonalenie ich języka pisanego oraz na usunięcie występujących błędów w zakresie szyku wyrazów i wypowiedzi w wypracowaniach uczniów klas siódmych.

- ¹Por. M. Kniaginina: Prace pisemne z języka polskiego w klasach V-XI. Warszawa 1966, s. 5-6; M. Nagajowa: Kształcenie języka ucznia w szkole podstawowej. Warszawa 1985, s. 15-24.
- ²R. Pawłowska: Znaczenie nauki o języku w szkole. *Polonistyka* 1981 nr 1, s. 49-55.
- ³E. Polański: Słownictwo uczniów. Warszawa 1982, s. 5.
- ⁴J. Malczewski: Słownik szkolny. Nauka o języku. Warszawa 1990, s. 155.
- ⁵Por. Gramatyka opisowa języka polskiego z ćwiczeniami. Red. W. Doroszewski, B. Wieczorkiewicz. Warszawa 1968 t. II, s. 255; P. Bąk: Gramatyka języka polskiego. Warszawa 1978, s. 392; S. Szober: Gramatyka języka polskiego. Warszawa 1974, s. 317; M. Jaworski: Podręczna gramatyka języka polskiego. Warszawa 1974, s. 173.
- ⁶Z. Klemensiewicz: Problematyka psychologicznej interpretacji zdania gramatycznego. *Biuletyn PTJ* 1953 z. XII, s. 68.
- ⁷S. Jodłowski: Podstawy polskiej składni. Warszawa 1976, s. 158.
- ⁸Z. Klemensiewicz: Lokalizacja podmiotu i orzeczenia w zdaniach izolowanych. *Biuletyn PTJ* 1949 z. IX, s. 8-19.
- ⁹S. Jodłowski: Zasady polskiego szyku. W: *Dziesięciolecie Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie 1946-56. Zbiór rozpraw i artykułów*. Kraków 1957, s. 309.
- ¹⁰Por. M. Jaworski: op.cit., s. 173; S. Szober: op.cit., s. 318.
- ¹¹P. Bąk: op.cit., s. 380-381; Z. Klemensiewicz: *Zarys składni polskiej*. Warszawa 1957, s. 40-48.
- ¹²Zob. D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz: *Kultura języka polskiego*. Warszawa 1986, s. 389-390.
- ¹³Por. D. Buttler: op.cit., s. 390-397; S. Szober: op.cit., s. 317-319; P. Bąk: op.cit., s. 393; S. Jodłowski: *Podstawy...*, s. 168-169; A. Stypka: Przydawka w związku formalnym i semantycznym z rzeczownikiem. *Polonistyka* 1982 nr 2, s. 123-130; H. Kurkowska, S. Skorupka: *Stylistyka polska. Zarys*. Warszawa 1959, s. 213-215.
- ¹⁴D. Buttler: op.cit., s. 398-399.
- ¹⁵S. Jodłowski: *Podstawy...*, op.cit., s. 161-167.
- ¹⁶Ibidem, s. 173.
- ¹⁷Ibidem, s. 173-174.
- ¹⁸D. Buttler: op.cit., s. 401.
- ¹⁹S. Jodłowski: *Podstawy...*, op.cit., s. 170-171.
- ²⁰P. Bąk: op.cit., s. 423; M. Jaworski: op.cit., s. 174.

- 21 Por. S. Szober: op.cit., s. 368; P. Bąk: op.cit., s. 424; M. Jaworski: op.cit., s. 175.
- 22 D. Buttler: op.cit., s. 403-404.
- 23 Słownik poprawnej polszczyzny, red. W. Doroszewski. Warszawa 1980, s. 281.
- 24 Ibidem.
- 25 Program szkoły podstawowej. Język polski, klasy I-VIII. Warszawa 1990, s. 3.
- 26 Ibidem.
- 27 Ibidem.
- 28 Ibidem.
- 29 Ibidem, s. 5.
- 30 Ibidem, s. 11.
- 31 Ibidem, s. 15.
- 32 Ibidem, s. 19.
- 33 Ibidem, s. 24.
- 34 Ibidem, s. 28.
- 35 Ibidem, s. 33.
- 36 Ibidem.
- 37 M. Jaworski: Język polski. Gramatyka i ortografia. Podręcznik dla klasy siódmej szkoły podstawowej. Warszawa 1984, s. 3.
- 38 J. Wójcik: Język polski. Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki oraz pisowni dla klasy 4. Warszawa 1983, s. 9-14.
- 39 Ibidem, s. 64-70.
- 40 M. Jaworski: Język polski. Gramatyka i ortografia. Podręcznik dla klasy piątej szkoły podstawowej. Warszawa 1984, s. 14.
- 41 M. Jaworski: Język polski. Ćwiczenia i wiadomości z gramatyki oraz pisowni polskiej dla klasy 6. Warszawa 1983.
- 42 Ibidem, s. 91-93.
- 43 Ibidem, s. 95.
- 44 M. Jaworski: Język polski. Gramatyka i ortografia. Podręcznik dla klasy siódmej..., s. 3-4.
- 45 Ibidem, s. 34, 44.
- 46 Słownik języka polskiego. Red. M. Szymczak. Warszawa 1978 t. I, s. 764-765.
- 47 Słownik języka..., op.cit., s. 1076.
- 48 Ibidem.

WORD AND UTTERANCE ORDER IN COMPOSITIONS OF 7th CLASS PUPILS**SUMMARY**

The products of written language are the texts with different structure, length and capacity of the text. In any case we can divide a composition into a parts and save a special order of the words, subordinate clauses and compositions.

Pupils consciousness in right localization of clause's parts make his answer clear, precise and uniyocal.

Studies about correct using of word—order and utterance in compositions of 7th class elementary school pupils are an information about their competence in that kind of syntax.